

ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКО-ПАРТІЙНОГО КЕРІВНИЦТВА ЩОДО ЛІКВІДАЦІЇ СЕЛЯН-ОДНООСІБНИКІВ ЯК САМОСТІЙНИХ ГОСПОДАРІВ У 1929-1933 РР. (НА ПРИКЛАДАХ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ)

Розглянуто (на прикладах Лівобережної України) політику радянсько-партійного керівництва, спрямовану на ліквідацію селян-одноосібників, як самостійних господарів, що належали до всіх соціальних верств українського селянства.

Ключові слова: селяни, розкуркулювання, заможні верстви, середняки, бідняки, розорення, господарство.

Рассмотрено (на примерах Левобережной Украины) политику советско-партийного руководства, направленную на ликвидацию крестьян-единоличников, как самостоятельных хозяйев, которые принадлежали ко всем слоям украинского крестьянства.

Ключевые слова: крестьяне, раскулачивание, зажиточные слои, середняки, бедняки, разорение, хозяйство.

The policy of Soviet-party leadership, directed on lecvidation of individual peasants, like independent owners, who belonged to all spheres of Ukrainian peasants is considered in article on examples of left-bank Ukraine.

Key words: peasants, cannibalization, well-off, middle peasant, poor, ruined, household.

3 часу проведення соціально-економічних перетворень, які здійснювала радянська влада в кінці 20-х – на початку 30-х років минулого століття відбулося багато змін у селянському середовищі. Однак і до сьогодні не вщухає науковий інтерес до тих заходів радянсько-партійного керівництва, яке воно застосувало щодо селянства в умовах проведення суцільної колективізації. Актуальність цієї проблеми полягає в тому, що саме від держави, її позитивного ставлення до селянства, сприяння його економічному зростанню залежить і рівень розвитку сільського господарства на загальнодержавному та міжнародному рівнях. Адже Україна і сьогодні претендує на те, щоб називатися житницею не тільки Європи, але й світу.

У розглядуваний нами період влада прекрасно усвідомлювала цю аксіому, але ідеологічні та класові принципи взяли верх над об'єктивними законами економічного розвитку. Економічно самостійне і незалежне селянство, з інтересами якого повинна була б рахуватися держава, не вписувалося в межі існування адміністративно-командної системи.

Слід зазначити, що на різних етапах історичного розвитку нашої держави відповідно й аналізувалась і характеризувалась державна політика стосовно селянства. У радянські часи цій проблемі присвятили свої роботи В. А. Сидоров, А. П. Фінаров, В. Шуклецов [1]. Однак автори так і не наважилися правдиво написати про трагічну долю українських хліборобів, які були розкуркулені і виселені на Північ. У цих

роботах життєві умови колишніх селян змальовано виключно позитивно.

Принципово по-іншому, об'єктивно і правдиво, науковці дістали змогу писати про українське селянство в роки незалежності. Цій проблемі присвятили свої праці С. В. Кульчицький, В. І. Марочко, Є. П. Шаталіна, В. М. Лазуренко [2] та ін.

Фактично політика радянсько-партійного керівництва в межах оголошеного ним курсу «ліквідації куркульства як класу» знищила не тільки заможних господарів, а усіх селян, які були основними виробниками сільськогосподарської продукції.

У статті автор ставить на меті охарактеризувати антиселянські заходи держави в 1929-1933 рр., які призвели до економічного розорення селянства і зробити на основі цього відповідні висновки.

Державна політика стосовно селянства у розглядуваний період здійснювалась у кількох напрямках. Це був цілий комплекс заходів, складовою якого було в першу чергу розорення заможних селянських господарств (так зване «розкуркулювання»), а згодом середняцьких та бідняцьких господарств.

Постановою ВУЦВК та РНК УСРР «Про поширення прав місцевих Рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань і планів» від 3 липня 1929 р., яка дублювала постанову Всеросійського ЦВК і Раднаркому РСФРР від 28 червня 1929 р., було покладено початок репресивній політиці, спрямованій спочатку проти заможних верств населення, а потім проти всього селянства взагалі. У вищезгаданій

постанові введено обов'язкові планові завдання з хлібоздачі з розкладкою плану для кожного села і – за принципом самообкладання на сільських сходах – для кожного господарства з товарною продукцією. За невиконання хлібоздачі дозволялося накладати штраф у межах п'ятикратного розміру вартості хліба і продавати майно цих господарств з торгів. Цими постановами узаконювався обов'язковий продаж державі за твердими цінами лишків хліба заможної частини села (вводилися так звані «тверді завдання»), що звужувало зацікавленість селян у збільшенні виробництва зерна. Залученню селянських господарств до системи державного планування і зменшенню ринкових заготівель сприяла і постанова ЦК ВКП(б) від 26 серпня 1929 р. «Про основні підсумки і чергові завдання в галузі контрактації зернових посівів» [3, с. 101–102]. Селяни, які мали здавати зернову продукцію за контрактаційними завданнями в подальшому називали «контрактантами».

Один із шляхів ліквідації селян-власників полягав у розоренні заможних селянських господарств, які в тодішній офіційній термінології називалися куркульськими. За визначенням В. Даля, «*куркуль – це торгаш, сільський перекупщик, що живе обманом і обмірюванням*» [4, с. 215]. Звичайно ж, таких типових куркулів у доколгоспному селі вже не існувало, оскільки після революції 1917 р. в них було відібрано землю, машини, реманент і худобу. Однак, незважаючи на це, процес розкуркулювання набрав небачених розмірів і в період проведення суцільної колективізації.

Насамперед у ході суцільної колективізації йшов процес розкуркулювання заможних селянських господарств, що супроводжувався повним їхнім розоренням. Необхідно сказати що, ліквідація заможних господарств проводилася, як відомо, ще до проведення суцільної колективізації. Архівні документи містять матеріали вивчення практики «наступу на куркуля» за час після XV партз'їзду до початку 1929 р. в багатьох округах України, підготовлених за схемою, виробленою оргкомісією ЦВК СРСР. На прикладі Лубенської округи маємо змогу простежити, за якими лініями вівся «наступ» на заможні верстви селянства: 1) Хлібозаготівлі – головний захід впливу в 1927–1928 рр. – судовий. Засуджених по 127 артикулу КК було 116 осіб: заможно-куркульського елемента – 50 осіб, або 45 %, крамарів – 32 (27,4 %), середняків і бідняків – 31 (27 %). 2) Селянська позика. Заможно-куркульська частина, складаючи 8,5 % всіх господарств, давала 24,3 % усієї реалізованої суми. 3) Самообкладання. На заможно-куркульські господарства, що становили 10,5 % усіх господарств округи, було накладено 46,5 % суми самообкладання. 4) Посівна кампанія. Допомога бідноті кредитуванням, насінням, наданням машин з прокатних пунктів на пільгових умовах. 5) Землепорядження. Заможним селянам земля наділялась на дальніх кінцях дачі [5, арк. 18, 20, 22, 23, 25].

Проте, як показали історичні події, мета колективізації полягала не в економічному обмеженні заможних селян, а в повному знищенні постаті селянина-власника. Тому процес розкуркулювання

відбувався протягом усього часу колективізації і зачепив абсолютно всі селянські верстви.

18 липня 1929 р. було прийнято постанову «Про недоцільність прийому куркуля до складу колгоспів і необхідності систематичної роботи по очищенню колгоспів від куркульських елементів, що намагаються розкласти колгоспи з середини» [6, с. 23]. Після проведення в грудні 1927 р. конференції аграрників-марксистів, на якій було оголошено класову боротьбу проти куркуля, стосовно цього прошарку почали застосовувати не тільки економічні методи обмеження, але й репресивні заходи. Постанова від 5 січня 1930 р. «Про темпи колективізації та заходи допомоги держави колгоспному будівництву» зазначила, що на той момент вже існувала база для заміни великого куркульського господарства великим колгоспним виробництвом і офіційно проголосила курс на «ліквідацію куркульства як класу» [7, с. 495]. 11 січня 1930 р. газета «Правда» виступила з закликом «оголосити війну не на життя, а на смерть куркулю і кінець кінцем змести його з обличчя землі» [8]. Таким чином, подавався свідомий заклик до знищення найзаможніших селянських господарств, що досягли свого матеріального добробуту в роки непу. Механізм ліквідації куркульських господарств полягав у двох складових: конфіскація усього майна й виселення за межі села. Всі господарства, що підлягали розкуркулюванню, було розділено на три категорії: перша – селяни, які склали так звані «контрреволюційні активи» куркульства і були організаторами терористичних актів та антирадянської діяльності. Їх заарештовували, і вони підлягали репресіям як політичні злочинці, а їхні сім'ї висілились у північні та віддалені райони країни. На Північ висілились разом з сім'ями також колишні великі куркулі, що активно виступали проти колективізації. Цей прошарок селянства належав до другої категорії. Останню, третю, категорію склали колишні куркулі, яких після розкуркулювання примусово розселяли на спеціально відведених для них за межами колгоспних масивів наділах у межах району [9, с. 27–28]. 4 лютого 1930 р. ЦВК та РНК СРСР прийняли секретну інструкцію, в якій були встановлені контрольні цифри господарств, що підлягали ліквідації: приблизно 3–5 % по району. За вищезгаданою інструкцією необхідно було здійснювати конфіскацію засобів виробництва, худоби, господарських і житлових будов, кормових і насінних запасів, грошей тощо. У ній особливо підкреслювалося, що виселенню підлягали тільки ті сім'ї, у яких були працездатні чоловіки, оскільки тяжкі роботи новобудов другої п'ятирічки вимагали мільйони міцних чоловічих рук. У доповідній записці, адресованій голові ДПУ УСРР В. Баліцькому, зазначалися контрольні цифри виселення заможних господарств на Північ за округами. По Лівобережжю вони розподілялися так: із Сумської округи планувався виселити у 1930 р. 1095 сімей, Ізюмської – 280, Кременчуцької – 277, Лубенської – 420, Полтавської – 776, Прилуцької – 743, Роменської – 200, Харківської – 103. Таким чином, із Лівобережжя планувалося виселити 5 037 сімей, або в середньому 25 185 чо-

ловік. Наприклад, за одну добу (з 9.00 години 12 березня до 10.00 години 13 березня 1930 р.) із Полтавської, Кременчуцької, Лубенської і Прилуцької округ було відправлено 3 ешелони виселених куркулів у кількості 1 148 сімей чисельністю 5 769 чоловік [10, с. 32–33].

Становище розкуркулених за другою категорією мало чим відрізнялося від першої. Їх по-різному називали в офіційних керівних документах: «вислані», «розселені», «переселені». Але з травня 1930 р. вони дістали влучну назву, яка досить яскраво характеризувала їхнє справжнє становище – «спецпереселенці» [10, с. 11]. Вони за своїм походженням не були подібні до дореволюційних спецпереселенців, що до них належали соціально небезпечні елементи села – злодії та ін. У роки проведення колективізації висілялися на Північ, навпаки, заможні господарі, які з погляду партійного керівництва становили класову небезпеку на селі. Нагляд за розореними хліборобами здійснювали органи НКВС в особі адміністративних відділів. До їхніх обов'язків входила організація розміщення, господарського влаштування і трудового використання висланих і розселених господарств [10, с. 15–16].

Сільські трудівники дорого платили за свій добробут, нажитий нелегкою працею. Ось що згадує житель села Гонтів Яр Л. М. Кальницький про свого діда. За часів Столипіна він отримав 12 десятин землі, як і всі його односельці. Та натішитися добробутом не встиг: Жовтнева революція, громадянська війна, колективізація, розкуркулення. Дід, разом із своєю родиною, був висланий на Північ. «Завезли їх аж в Архангельську область. Викинули з саней серед тайги за 15 кілометрів від села. Цілу ніч довелося нещасним переселенцям палити багаття, пиляти дрова, щоб збудувати курені. Поставили в них печі, зліплені з валунів, що видовбали з вічної мерзлоти. Дітей рятували тим, що садовили в скрині й обмотували всяким мотлохом. Доки влаштувалися на новому місці, то до весни із загону, який вивезли із Валок, Коломака та сусідніх районів Харківщини, померло 3 тисячі чоловік. Вмирали переважно діти й старі. Навесні, коли приїхала комісія перевіряти умови життя тих спецпереселенців, місцева влада кладовище українців знищила за одну ніч: позрізали хрести, зрівняли могили. Мовляв, з переселенцями все в порядку» [12, с. 243].

Виселення селян за межі України тривало протягом усього часу проведення суцільної колективізації. І для «ефективнішого» проведення цих заходів 11 березня 1931 р. ЦК ВКП(б) створив спеціальну комісію на чолі з заступником голови РНК СРСР А. А. Андрєєвим, до якої входили Г. Г. Ягода і П. П. Постишев [13, с. 44]. Комісія планувала переселення, задовольняла замовлення госпорганів на трудові ресурси, тобто забезпечувала новобудови робочими руками – учорашніми селянами. Комісія працювала на повну силу, зведення про хід полювання на людей мали вигляд військових документів.

Стосовно третьої категорії селян 30 січня 1930 р. Політбюро ЦК ВКП(б) затвердило постанову «Про заходи по ліквідації куркульських господарств в

районах суцільної колективізації» [14]. 1 лютого того ж року це було оформлено постановою ЦВК і РНК СРСР «Про заходи по зміцненню соціалістичного перевлаштування сільського господарства в районах суцільної колективізації і по боротьбі з куркульством» [7, с. 267].

У Тимчасовій інструкції головного управління Робсільміліції УСРР «Про керування глитайськими висілками» на підставі постанови ЦВК і РНК СРСР від 1 лютого 1930 р. та вказівок директивних органів УСРР, керування куркульськими висілками 3-ї категорії організовувалося на нижчезазначених засадах:

«1. Загальні засади:

§1. Куркульство, що його розкуркулено за 3-ю категорією, розсилається по районах суцільної колективізації по висілках і наділяється землею згідно з постановою РНК УСРР від 23 жовтня 1930 року – № 33685/20508.

§2. Політичні та громадські права виселенців та членів їхніх сімей обмежуються, а саме:

а) їх позбавлено права вибору до рад зі всіма наслідками, що походять із цього;

б) вони не мають права служити в державних, кооперативних та громадських установах.

§3. Виселенці мають право працювати: за наймом в державних, кооперативних та громадських підприємствах та промислах і розробках.

§4. Виселенців обмежено щодо права вільного пересування поза територією висілок. До осіб, що зривають переселення або самовільно залишають висілки застосовуються репресивні заходи» [15, арк. 94].

До райвиконкомів було надіслано зразок звіту про селянські висілки у районі. Ось, наприклад, звіт Лозівського райвиконкому до Наркомземсправ від 24 грудня 1930 р. про розкуркулення селянських господарств навесні того ж року. Було розкуркулено 370 селянських господарств, з яких 130 було вислано за межі України, зникли із сім'ями після розкуркулення – 161. Ті господарства, що перебували на той час у районі, за складом членів сім'ї розподілялися так: родин у повному складі – 34, родин без господаря, але з працездатними членами – 33, родин без господаря без працездатних членів – 12. Ці розкуркулені родини мешкали: тимчасово в колишніх своїх хатах – 34 сім'ї, у своїх родинних – 12 сімей, на квартирах – 33 сім'ї. Джерелом існування 23-ох родин були заробітки у колгоспах, 16-ти родин – заробітки в радгоспі, 17-ти родин – заробітки на інших роботах, і на кошти родичів жило 23 родини. [16, арк. 34,36]. Перед початком засіву кожному розкуркуленому господарству було запропоновано зайняти виділену для нього ділянку землі, але більшість господарств від засіву відмовилися і значна частина виїхала з району. На ділянку перейшло лише одне господарство. Перед осінньою сівбою розкуркуленим господарствам, що залишились у районі, було відведено ще дві ділянки землі і згідно директиви Раднаркому категорично запропоновано переселитися туди. Однак, селяни відмовилися від переселення й посіву, мотивуючи свої дії відсутністю посівматеріалу, реманенту, тягла та будівель [16, арк. 34]. Подібна ситуація склалася практично у всіх районах. Земля, що виділялася заможним господарствам на висілках, була розтало-

вана якнайдалше і мала щонайгіршу якість. Виділи надавалися частково групами, а частково розпо- рошено, що значно ускладнювало сільсько- господарські роботи. Безумовно, це паралізувало будь-яку господарчу діяльність селян.

Утворювати куркульські висілки необхідно було тільки за умови проведення в районі колективізації, коли усуспільнення земель досягало 50 %. Деякі районні керівники намагалися захистити заможні господарства від розорення. Наприклад, Бригади- рівський РВК повідомляв 9 травня 1931 р., що всього в районі куркульських господарств було 435, з яких вислано за межі України 14, а залишилося в районі 425 господарств. Але оскільки на 1 жовтня 1930 р. відсоток колективізації становив лише 13,6 %, то й куркульські висілки не утворювалися [16, арк. 51,543]. З тієї ж причини не були утворені куркульські висілки в Новогеоргіївському районі Кременчуцької округи [16, арк. 77], у Старо- салтівському районі Харківської округи [16, арк. 49], Червоноградському районі Полтавської округи [16, арк. 53], Ічнянського району Ніжинської округи [16, арк. 63].

Розкуркулювання, а фактично розорення селян- господарів продовжувалося й на той час, коли почав наступати голод. Ось у якому становищі перебували селяни хутора Статівка та села Лізівка Старо- більського району, чії господарства були ліквідовані. Усі розкуркулені хлібороби були вивезені у так звані «Ярки», причому в них відібрано все майно, сільсько- господарський реманент, землі їм не виділили, жили вони зі своїми родинами в землянках. Єдиним джерелом існування для них було жебрацтво, широко розповсюджене було бродяжництво. Щоб сходити в село, селяни повинні були отримати дозвіл у комен- данта «Ярків» [3, с. 341]. Отже, розкуркулювання селянських господарств супроводжувалося повною конфіскацією майна.

29 грудня 1932 року Політбюро ЦК КП(б)У видав постанову «Про посилення репресій до одно- осібників – злісних нездавачів хліба», підписану В. С. Косіором, у якій пропонувалася Харківському обкому застосувати на основі постанови РНК УСРР від 11 листопада 1932 р. розпродаж усього майна розкуркулених, а також повне позбавлення їх усієї присадибної землі й усіх будівель. У Харківській області застосувати вищевказані заходи необхідно було до 1 000 господарств [12, с. 127–128]. Районне керівництво на цю постанову зреагувало блиска- вично. Наприклад, уже того ж дня, тобто 29 грудня, на засіданні президії Кобзарівської сільради Валківського району було ухвалено: «Відмітити ганебний стан запровадження репресій до куркуль- ськозаможних господарств. Несерйозне безвідпо- відальне відношення в оформленні проданого майна організаціями та установами проявлено самим головою [сільради], фінінспекцією. Виходячи з цього, президія постановила запропонувати т.Мізяку протягом 24 годин закінчити продаж описаного майна та оформити всі попередні матеріали. Членам президії т.т.Мельнику, Манойлу та Мізяку протягом 24 [годин] вигнати із проданих господарств сім'ї, які залишилися» [12, с. 152].

У Заміській сільраді Валківського району у січні 1933 р. було оштрафовано 14 куркульських господ- дарств грішми на суму 84 140 крб. (фактично було стягнуто 44 027 крб.). Середняцьких господарств було оштрафовано 37 на суму 45 540 крб. (фактично стягнуто 3 536 крб.), м'ясом – 14 господарств на 630 кг (фактично стягнуто з 4-х господарств 3,15 кг), картоплею – 5 господарств на 15 кг (фактично стягнуто з 4-х господарств 12 кг). Безспірно було стягнуто хліба з 17-ти куркульських господарств 35 центнерів та з 59-ти середняцьких – 47 центнерів. Відібрано землю й садиби в 3-х куркулів (10 га) та у 8-ми середняків (19 га). Винесено ухвали про виселення 5-ти куркулів та 5-ти середняків. Продано 14 куркульських господарств на суму 5 520 крб., середняцьких – 28 на суму 12 629 крб., оголошено товарну репресію 22-м куркульським та 28-ми се- редняцьким господарствам і передано до суду 4-х куркулів та 9-х середняків [12, с. 17, 171].

Типовою на той час була доля селян хутора Крашаницин Перекопської сільради. На хуторі налічувалося 18 хат, усі хуторяни були землеробами й жили майже однаково. Найзаможнішим вважався Ф. Я. Назаренко, котрий 1929 р. здійснив свою заповітну мрію – побудував вітряк. Будівництво тривало багато років, за камінням для жорен довелося їздити волами аж у Крим. За свою «заможність» господар поплатився дорого: його було розкуркулено й відправлено на Соловки. Іншим же селянам було наказано звести на садибу Ф. Я. Назаренка худобу, коней, знести весь реманент і оголошено, що тепер усе це має назву – ТСОЗ ім. Паризької Комуни. Як згадує один із очевидців цих подій, замість обіцяного кращого життя вони бачили тільки злидні, а усупільнена худоба від нестачі кормів швидко поздохала [12, с. 17, 263].

Розкуркулювання, непомірні зобов'язання хлібо- заготівель фактично розорили міцні за доколгоспних часів селянські господарства. Наприклад, селянин М. Р. Беліков з хутора Богданівки Ізюмського округу на 1929 р. мав сім'ю із 8-ми душ, землі 20 десятин, з яких він засіяв під зернові 11,5 десятин. Безумовно, у нього було міцне господарство. Із зібраного врожаю в 600 пудів, Беліков здав державі 300 пудів, потім комісія з самообкладання наказала вивезти у трьохденний термін ще 280 пудів. Оскільки господар фізично не міг виконати цього завдання, то його майно було описано і продано з торгів: житло, господарські будови, живий (корова, кінь) і мертвий реманент (борона, плуг). Було відібрано й земельні угіддя, а родина залишилася просто неба [3, с. 110].

Поневір'яння селян, спричинені масовим розкурку- лювання у 1930 р. тривали впродовж багатьох років. Показовою є доля селянської родини С. О. Ороб- ченко, жительки с. Гаї, що на Роменщині. Вона згадує, що її родина була велика, хліборобська. У 1930 р. її занесли до списку куркулів і почалося поступове розорення сім'ї. Спочатку господарство обіклали великим грошовим і продовольчим подат- ками, так чинили кілька разів. Коли вже нічим було сплачувати, бо все майно вивезли й продали, тоді забрали коней і корову і вивезли все, що було в хаті. На початку березня 1931 р. виселили й самуродину з

хати. Згодом хату розібрали й перевезли в радгосп «Первомайський», окрім хати, розібрали комори і сарай. Таким же чином розорили господарства й інших родичів, що жили на хуторі. Жінка з великою гіркотою згадує, що їхня велика родина розпалася [17, с. 525]. Ось так, дуже форсовано, насильницьки і цілеспрямовано знищувалися сімейні господарства, які були основними виробниками і власниками виробленої ними сільськогосподарської продукції. Держава, позбавляючи селян будь-яких засобів виробництва, змушувала їх згоджуватися на ті форми господарювання, які були вигідні їй.

Тому сьогодні, в період активного реформування усіх сфер суспільно-економічного життя, зокрема і

аграрного сектора, нинішній владі необхідно враховувати історичні уроки минулого. Слід мати на увазі, що політика держави буде сприйнята і схвалена суспільством тільки тоді, якщо вона буде спрямована на підвищення рівня життя кожного громадянина. Коли для життєдіяльності тих же селян будуть створені сприятливі умови і підтримка з боку держави, то вони дбатимуть про економічну міць своїх господарств, буде відроджено постать селянина-господаря. А в кінцевому результаті це призведе до зміцнення і розвитку сільськогосподарського виробництва і в загальнодержавному масштабі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Сидоров В. А. Мероприяття по трудовому перевоспитанию бывших кулаков // Вопросы истории. – 1962. – № 11. – С. 53–64; Финаров А. П. К вопросу о ликвидации кулачества как класса и о судьбе бывших кулаков в СССР. – М., 1961; Шуклецов В. Октябрь в Сибири. – Новосибирск, 1968.
2. Кульчицкий С. В. До оцінки становища в сільському господарстві УСРР у 1931-1933 рр. // Український історичний журнал. – 1988. – № 3; Марочко В. І., Шаталіна Є. П. Голод на Україні. – 1989. – № 7; 1990. – № 1; Шаталіна Є. П. Експропріація селянських господарств в Україні у 1929-1932 рр. // Український історичний журнал. – 1992. – № 3; Шаталіна Є. П. Селянські виселки під час колективізації в Україні (1928-1932 рр.). – К., 1997; Лазаренко В. М. Заможне селянство України в умовах НЕПу. – Черкаси, 2003.
3. Колективізація і голод на Україні. 1929-1933: 36. документів і матеріалів / Упоряд. : Михайличенко Г. Т., Шаталіна Є. П. – К., 1991.
4. Даль В. И. Толковый словарь. – М., 1955. – Т. 2.
5. ЦДАВО, ф. 1, оп. 5, спр. 385.
6. Известия ЦК ВКП(б). – 1929. – № 22.
7. Колективізація сільського господарства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и советского правительства. 1927-1935. – М., 1957.
8. Правда. – 1930. – 11 січня.
9. Документи свідчать: Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации, 1927-1932 гг. / под ред. В. П. Данилова, Н. А. Ивницкого. – М., 1989.
10. Спеппереселенцы в Западной Сибири: 1930 – весна 1931 гг. / сост. С. А. Красильников и др.; отв. ред. В. П. Данилов, С. А. Красильников. – Новосибирск, 1992.
11. ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 3190.
12. Чорні жнива: Голод 1932-1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини: (Документи, спогади, списки померлих). – К.; Х.; Нью-Йорк; Філадельфія, 1997.
13. Стецовский Ю. История советских репрессий. – М., 1997. – Т. 1.
14. Сборник законов СССР. – 1930. – № 90. – Ст. 105.
15. ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 4317.
16. ЦДАВО, ф. 27, оп. 11, спр. 683.
17. 33: Голод: Народна Книга-Меморіал / упоряд. : Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк. – К., 1991.

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили;
Пронь С. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.